ПРЕГЛЕД /ОБЗОРЫ И РЕЦЕНЗИИ /SURVEY AND BOOK REVIEWS

Лора Тасева (София, България)

СТАРОБЪЛГАРИСТИКАТА КАТО ТОЧНА НАУКА

(*Екатерина Дограмаджиева на 65 години*)

За всички нас, които ежедневно вече години наред се срещаме с енергията, проницателния и винаги отворен за новото ум, с пъргавата походка и сърдечната усмивка на Екатерина Дограмаджиева, е много трудно да приемем, че тя навършва 65 години.

Неизбежният при подобни юбилеи поглед назад ни връща към 1961 г. Тогава двама млади филолози – Екатерина Дограмаджиева и Иван Добрев, започват съответно в Института за български език и в Софийския университет своя път в историческата лингвистика, който ги извежда до позициите на световно утвърдени учени. За Ек. Дограмаджиева този път е предопределен колкото от любовта ѝ към старината, толкова и от характерния за всяка творческа натура стремеж към осмисляне на фактите в тяхната дълбочина и взаимна връзка. Решаваща роля за научното израстване и оформянето на стила на младата специалистка оказват, от една страна, идеите на Пражката лингвистична школа и трудовете на следовниците ѝ от 50-те и 60-те години, а от друга – нейните преки български учители в областта на палеославистиката Вл. Георгиев, К. Мирчев и К. Куев. При тях Ек. Дограмаджиева развива навиците за системност и методичност в анализа, за прецизност в обобщенията, от тях усвоява всеотдайността към работата и безкомпромисния научен морал, които правят от изследователя личност.

По-важните дати и събития в богатата научна биография на българската медиевистка очертават възходящото развитие на човек, намерил своето жизнено призвание и положил необходимите усилия, за да реализира заложените в него способности. През 1968 г. тя защитава кандидатска (сега докторска) дисертация на тема „Структура на старобългарското сложно съчинено изречение". Хабилитира се през 1974 г. За монографичното изследване „Обстоятелствените изречения в книжовния старобългарски език" през 1983 г. получава научната степен „доктор на филологическите науки". От 1986 г. е старши научен сътрудник I степен в Института за български език, а от 1994 г. – в Кирило-Методиевския научен център при БАН. Чете лекции по старобългарски език в Софийския университет на специалността руска филология от 1975 г. до 1982 г. Подготвя четирима аспиранти. Работи като научен секретар на Института за български език в течение на 14 години, участва в ръководството на три международни колоквиума по старобългаристика. Като член на редица научни съвети – на Института за български език, на Кирило-Методиевския научен център, на Специализирания научен съвет по езикознание, на Комисията за филологически науки и изкуствознание при Висшата атестационна комисия (от 1997 г.), на Българската археографска комисия, а също и като научен секретар (1992–1993 г.), член на Управителния съвет на БАН и на Съвета за издателска дейност на БАН (1992–1998 г.), Ек. Дограмаджиева проявява в оценката на всеки отделен

труд, изследовател или институт изключителна научна принципност, съчетана с грижата за бъдещето на българската медиевистика. Нейната работа в редколегиите на сп. „Български език", сп. „Palaeobulgarica" и на тритомната „Кирило-Методиевска енциклопедия" (от 1973 г.) се характеризира не само със завидна професионална ерудиция, но и със способността да развива у по-младите автори умението за ясен, точен и недвусмислен изказ.

Научната продукция на Ек. Дограмаджиева надхвърля 110 заглавия, сред които 2 монографии, 2 издания на книжовни паметници в съавторство, 3 студии, 3 учебника за средните училища. Рецензии за нейни трудове са публикувани във Виена, Мюнхен, Висбаден, Лондон, Санкт Петербург, Прага, Варшава, Загреб. Едва ли може да се намери сериозно изследване, засягащо синтаксиса на сложното изречение в старобългарския език, състава и структурата на славянските ръкописни евангелия или терминологичните спорове относно старобългарския език, в което да не се използват направените вече от българската езиковедка наблюдения, систематизации и изводи.

Общото, характерното за всички трудове на Ек. Дограмаджиева, независимо към коя област на старобългаристиката се отнасят, е нейният специфичен изследователски почерк. Той включва, от една страна, максималистичното отношение към винаги респектиращия със своя обем изворов материал и прецизността към ексцерпирането и анализа на фактите. От друга страна, същностна особеност на този почерк е отказът от едномерно интерпретиране на езиковите данни. Причината се крие вероятно в плодотворното въздействие на идеите на пражките лингвисти върху присъщата на българската медиевистка склонност да търси връзките между нещата. Затова както публикациите ѝ от синтактичния период, така и тези върху терминологичния апарат на старобългаристиката или върху състава и структурата на славянските ръкописни евангелия, са белязани от една своеобразна стереометричност и многоплоскостност на съдържателно и формално равнище.

Първите, но и най-дълготрайните интереси на Ек. Дограмаджиева се съсредоточават върху синтаксиса на сложното изречение. Функционалният подход, който изследователката прилага за обясняването на отделните факти и явления, я води към пресечната точка на различни езикови равнища – синтактично, морфологично, лексикално и семантично. Именно този подход ѝ позволява да отговори на въпроса как лексикалното значение се отразява върху синтактичната употреба, да установи връзката на съюзните средства със съставните елементи на главното изречение, варирането на семантиката на съюзите съобразно контекста, в който се реализират и границите на тяхната съчетаемост – „Значение и функции на съюза *и* в старобългарския език" (1967), „Синтактична служба на старобългарските сврѣчь и рекъше и техният по-късен развой" (1968), „Съюзна функция на относителните и въпросителните наречия за място в старобългарския език" (1971), „Модални релативни изречения в старобългарски" (1973). Тя изтъква не само синтактичните взаимоотношения между компонентите на изречението, но и взаимната връзка между лексикалната и морфологичната информация, която те носят, и на тази плоскост обобщава ролята на глаголния вид и глаголното време при избора на съюзните средства и корелативните елементи – „Функционална роля на структурните елементи в старобългарското темпорално изречение" (1979), „Показателни съотносителни елементи към старобългарското подчинено изречение" (1987), „Към въпроса за структурата на обстоятелствените изречения в старобългарски език" (1978), „Към проучването на семантичната структура на подчиненото причинно изречение в старобългарски език" (1978). Разбирането за езика като система лежи в основата и на студията „Съюзните сравнителни конструкции в старобългарски" (1973), в която изместването на типичните за класическия старобългарски език елиптични изречения за изразяване на сравнение от предложната сравнителна конструкция се обясняват с нарушеното равновесие в системата.

Ясното съзнание, че представата за старобългарския книжовен език се гради върху общите, но и върху специфичните черти на писмените извори, кара Ек. Дограмаджиева да разглежда проучваните факти както в тяхната съвкупност, така и диференцирано в отделните паметници от класическата епоха. Резултатите от тези наблюдения тя представя в редица свои статии: „Обстоятелствените изречения в Синайския евхологий" (1977), „Преводачески похвати при предаването на съюзните средства в Синайския патерик" (1978), „Въпроси на книжовната теория и практика у Йоан Екзарх" (1980), „Вариативността на съюзните средства в Супрасълския сборник" (1980), „Приемы при переводе соединительных союзов в тексте Зографского евангелия" (1986), както и в обобщителни работи за синонимията в старобългарската съюзна система и степента на близост между отделни класически паметници според предпочитанието към определени дублети: „За дублетите в книжовния старобългарски език" (1980), „Към въпроса за дублетността в книжовния старобългарски език" (1980). Вариативната употреба на лексикални, а и на граматични средства – причастия, условно наклонение, аорист („Книжовната норма при морфологичните дублети в старобългарския език" 1984), авторката обяснява с характера на старобългарската книжовна норма – свободна, гъвкава, отворена както за говоримата реч, така и за книжовните неологизми.

Венец на проучванията на Ек. Дограмаджиева върху синтаксиса на сложното изречение безспорно са монографиите ѝ „Структура на старобългарското сложно изречение" (1968) и „Обстоятелствените изречения в книжовния старобългарски език" (1984). В първата въз основа на изчерпателно обхванатия материал от Супрасълския сборник тя систематизира 7 типа сложни съчинени изречения – съединителни, противопоставителни, разделителни, мотивиращи, пояснителни, заключителни и следствени. Във втората ѝ книга след скрупульозно проведен диференциран анализ на видовете подчинени изречения, на използваните в тях съюзни връзки и на разпределението им в старобългарските паметници авторката достига до извода, че книжовният старобългарски език е разполагал с „развита и установена в семантично, структурно и графично отношение система". Деветте типа подчинени обстоятелствени изречения са били специализирани според изразяваното от тях отношение за място, време, начин, количество, причина, следствие, условие, цел, отстъпване, които от своя страна са се разчленявали в 26 структурно-семантични типа според допълнителните семантични отсенки.

В по-голяма или по-малка степен в почти всички работи на Ек. Дограмаджиева от областта на синтаксиса се отделя внимание на въпросите, свързани с асиметрията между гръцкия и старобългарския език: „Предаване на гръцки хипотаксис със старобългарски паратаксис" (1968), „Съюзна функция...", „Определителните изречения с темпорална семантика в старобългарски" (1972), „Модални релативни изречения...", „За степента на гръцкото влияние върху старобългарския синтаксис", „Преводачески похвати при предаване на съюзните средства в Синайския псалтир" (1978) и най вече в двете монографични изследвания. Детайлният анализ на начините за предаване на гръцките съюзи в преводните съчинения води авторката до заключението, че влиянието на византийския синтаксис върху старобългарския не е значително, и ѝ позволява да говори за „паралелизъм на съюзните системи". Резултатите от дългогодишните съпоставителни проучвания, както и сравнението с данните от старочешки език показват, че само няколко подтипа обстоятелствени изречения възникват по гръцки модел (модалните варианти при подчинените изречения за място, време, начин, количество, подчинените изречения за предотвратяване, за начален предел, за външен краен предел), а редица специфични само за старобългарски език подтипове (за територия, направление, неутрална цел, несигурна цел) намират място в преводни текстове, освободени от робското подражание на гръцкия синтаксис.

Другата трайна насока в научните интереси на Ек. Дограмаджиева също произтича от типичния за изследовател-

ския ѝ стил стремеж към многоаспектно проучване на обекта и еднозначност на използвания понятиен апарат. Тази тенденция се забелязва още в някои от първите публикации, където при анализа на отделни думи или на дадена група съюзи авторката ясно диференцира характеризиращите белези от несъществените. По този начин тя определя в морфо-синтактично отношение старобългарските снрѣчь и рекъше като самостоятелен клас съчинителни съюзи с идентифициращо значение („Синтактична служба на старобългарските снрѣчь и рекъше...") и дефинира системата за локалните съюзни наречия въз основа на централната опозиция насоченост/ненасоченост и маргиналното противопоставяне в рамките на първото множество приближаване/отдалечаване („Система на старобългарските локални съюзни наречия" 1970).

Своеобразен завършен цикъл сред терминологичните разработки на Ек. Дограмаджиева оформят публикациите ѝ върху понятийния апарат на старобългаристиката. Вярна на уроците на своите учители и на научната си съвест, преди да предложи дадена словесна формулировка и да определи нейния смислов обхват, тя подлага на детайлен анализ известните филологически и исторически факти. Статиите „Своеобразие етапов книжного староболгарского языка" (1981), „Die Verbreitung der altbulgarischen Schriftsprache" (1981), „Отражение распада склонения в Банишском евангелии" (1982), „Обществени функции на старобългарския книжовен език" (1983), „Новая гипотеза об этнической принадлежности древнеболгарского (старославянского, древнецерковнославянского) языка" (1988), „Проблемы понятия „древнеболгарские памятники" (1988) (за обхвата на старобългарския корпус и спорните въпроси около някои ръкописи) подготвят онази основа, върху която българската медиевистка с твърда научна аргументираност и безпристрастност дефинира термините „редакция" („За съотношението между говорима реч и книжовен език в славянските езици през IX–XI век" 1983), „старобългарски език" („Проблемы дефиниции древнеболгарского языка на основе определений других древних славянских языков" 1988 – в съавторство с К. Костова) и „старобългарски паметник" („Проблемы понятия...").

През последните 10 години сме свидетели как Ек. Дограмаджиева съсредоточава вниманието си върху един нетрадиционен и слаборазработен дял на палеославистиката – евангелските календари и техните данни за книжовните взаимоотношения в славянското Средновековие. Вероятно причините за спорадичния досега интерес към тази проблематика се коренят в спецификата на обекта, разположен в „междинната зона" между историята на богослужението и ръкописната практика в нейните палеографски, кодикологически и езиково-текстологически аспекти. Същата тази причина, изглежда, е предизвикателството, което привлича научното любопитство и отприщва изследователското упорство на българската медиевистка. В над 12 нейни статии се разработват въпроси на хеортологията и текстологията според данните от славянски ръкописни евангелия. Вярна на максималистичния си подход към емпиричните факти, в обсега на изследванията си Ек. Дограмаджиева включва месецословните данни от стотици (!) средновековни писмени паметници. Тя разглежда тяхното вариране и типология на различни равнища: от зрително възприемаемите сигнали за текстово деление – словесни, цифрови, орнаментални, цветови, пунктуационни („Разграничителни сигнали за текстово деление в Савина книга" 1990), през неточностите, грешките, отклоненията от обичайната сегментация и рубрикиране („Две характеризиращи черти в месецослова на Савина книга" 1991; „Неточности и описки в календаре Саввиной книги" 1991; „Отклонения в употребата на Амониевите глави в ранните славянски евангелски ръкописи" 1991; „Типове номерации в календара на средновековните славянски четвероевангелия" 1993 и „Лексикално вариране в насловите на четивата в ранните славянски евангелски ръкописи (XI–XIII в.)" 1992), до обобщителните работи „Структура на славянските ръкописни четвероевангелия" (1993), „Състав на славянските ръкописни четвероевангелия" (1993), „Особености в структурата на славянските четириеван-

гелия през XV век“ (1993), „Нормата в *състава на славянските евангелски месецослови от XVI век*“ (1996). Наблюденията на авторката върху тази слабо изследвана страна на средновековната книжнина ѝ позволяват да направи важни заключения относно текстовата история на отделни ръкописи или на група ръкописи. За календара на Савината книга тя открива, че принадлежи към рядка, но не и изолирана традиция, представяща един от типовете календари, които проникват на старобългарска почва заедно с първите богослужебни кодекси („Две характеризиращи черти...“). Ек. Дограмаджиева отделя общите за дадена група ръкописи лексикални варианти в насловите на четивата от индивидуализмите („Лексикално вариране в насловите...“), определя въвеждането на Ерусалимския устав през XIV в. като преломен момент по отношение на традицията за назоваване в богослужебните календари („Названия на богослужебните календари в славянски*те ръкописни евангелия*“ 1992), за нарастването на броя на статиите в ръкописните четвероевангелия и промените в структурирането и варирането на отделните блокове („Структура на славянските ръкописни четвероевангелия“, 1993). Тя уточнява хронологическите граници на отделните съставки на справочния апарат към Четвероевангелието („Състав на славянските ръкописни четвероевангелия“, 1993), доказва, че Посланието на Евсевий Кесарийски до Карпиан е преведено през старобългарската епоха, като *най-ранният съхранен препис* съдържа езикови черти, типични за преславската книжнина, а в по-късните се забелязват редакционни промени в духа на по-архаичната традиция, свързана с Кирило-Методиевото наследство („За посланието на Евсевий Кесарийски до Карпиан в славянски превод“ 1992), идентифицира съдържанието на л. 165 от Савината книга като откъс от статията Евангелия различни на всяка потреба („Ролята на л. 165 в състава на Савина книга“, 1993).

Значително време отделя Ек. Дограмаджиева и на една непреходна задача на палеославистиката – публикуването на ръкописното наследство. В съавторство с Божидар Райков тя подготвя образцовото наборно издание „Банишко евангелие – среднобългарски паметник от XIII в.“ (1981). Научните качества на тази книга са причината вече 17 години специалистите с удоволствие да се обръщат към нея както при съпоставителни изследвания на славянската евангелска традиция, така и при проучване на частни въпроси на езиковата история.

Очаквайки новите статии, монографии или издания на паметници от Екатерина Дограмаджиева, нека от името на колегите и нейните ученици честитим на юбилярката, посветила почти четири десетилетия от живота си на превръщането на филологическата медиевистика в точна наука, и ѝ пожелаем здраве, бодрост и все такъв нестареещ дух!